

Lars Wollin

Uppsala

lars.wollin@abo.fi

Imperialism och xenofobi – eller ett öppet system?

Kring ett brytningsskede i den svenska översättningens språkhistoria

Det kunskapsfält som numera ofta betecknas ”translation studies” har efter, väsentligen, senare 1980-tal utvecklats närmast explosionsartat. På den internationella scenen har infallsvinklar och synpunkter kring översättningens förutsättningar, utförande och resultat, liksom kring premisserna för dess utforskning, genererats i en mångfald som kan verka förvirrande, i värsta fall förlamande. Fältet är viktigt och spännande, men också nebulöst. Det är naturligt att behovet av överblick och syntes gör sig allt starkare gällande. Stora, encyklopediskt upplagda översiktsverk har också sett dagen (till exempel Mona Baker (red.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, London; New York, Routledge 1998 och Harald Kittel et al. (utg.), *Übersetzung: ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*, Teilband 1, Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 26:1, Berlin, de Gruyter 2004). Här finner man, vid sidan av den närmast ”ekumeniskt” mångfacetterade dissektionen av översättningens teoretiska problematik, också vittsyftande historiska ansatser, i såväl nationellt som europeiskt, västerländskt och rent av globalt perspektiv. Den historiska ambitionen möter renodlad men med samma generella ambition i ett mer kronologiskt upplagt översiktsverk som Hans J. Vermeer, *Skizzen zu einer Geschichte der Translation* 1–5, Frankfurt am Main, Verlag für Interkulturelle Kommunikation 1992.

Också inom nationellt avgränsad översättningshistoria har under senare år skett flera stora och viktiga satsningar, bland annat på brittiskt och finskt språkområde.

Av och till under senare decennier har också luftats idén om någon sorts större sammanhängande framställning av den svenska översättningens historia. Den drivande kraften har utan tvivel varit Lars Kleberg, vars antologi *Med andra ord* verkat som en murbräcka i

sammanhanget (Lars Kleberg (red.), *Med andra ord. Texter om litterär översättning*, Stockholm, Natur och kultur 1998). I ett par uppsatser (senast Lars Kleberg, "Att göra översättningar synliga: om översättningshistoria och databasen Svenskt översättarlexikon", i Erland Jansson (red.), *En bok om böcker och bibliotek tillägnad Louise Brunes*, Huddinge, Södertörns högskola 2009, s. 173–186) diskuteras såväl möjliga internationella förebilder som faktiska förutsättningar för en svensk översättningshistoria. Grunden till en *encyklopediskt* utformad variant av ett sådant företag lades med *Svenskt översättarlexikon*, lanserat på nätet under främst Klebergs ledning våren 2009. Uppläggningsen är här *biografisk* – alltså närmast en översättarnas historia.

Perspektivet i ovan beskrivna företag är väsentligen litterärt. En mer specifikt *språkhistorisk* vinkling – som i sig givetvis kan se mycket olika ut – blir sällan explicit formulerad.

Min vision är den svenska översättningens historia i ett *epok- och genreperspektiv*. Någon form av hypotetisk kronologisk skiktning av det löpande skeendet blir då nödvändig som stomme i det grundläggande tankearbetet. Är syftet vidare att skriva den svenska översättningens *språkhistoria* snarare än (eller i varje fall lika mycket som) dess litteraturhistoria, bör man väl som rimlig arbetshypotes kunna utgå från de svenska språkhistorikernas traditionella periodindelning. Denna måste dock modifieras, kanske särskilt för senare skeden.

I mitt bidrag lägger jag visst fokus på den svenska stormaktens, det vill säga 1600- och det tidiga 1700-talets, översättningsverksamhet. I den här aktuella aspekten av historien framstår nämligen den karolinska epoken som en ganska distinkt markerad brytningstid.

Sex perioder

Mina egna studier i svensk översättning i skilda epoker och genrer – från medeltidens riddarepik och birgittinska mystik till nutida populärfiktion – gav mig tidigt anledning att föreslå en grundläggande periodindelning i den svenska översättningshistorien (utvecklad i till exempel Lars Wollin, "Från Heliga Birgitta till Barbara Cartland. Kring den litterära översättningens språkhistoria", i Kleberg 1998, s. 62–91). Jag har tyckt mig kunna urskilja följande huvudperioder i en språkorienterad svensk "översättningshistoria". De ges avsiktligt diffusa gränser och åsätts preliminära benämningar.

1. **Riddarperioden** – "äldre fornsvensk" (eller "klassisk fornsvensk") tid, eller folkungatiden (från tidigt 1200-tal till sent 1300-tal), traditionellt betecknad som den svenska medeltidens litterära "guldålder".

Perioden faller delvis (men bara delvis) utom blickfånget. "Över-

sättning” i den ganska strikta mening vi normalt lägger in i detta begrepp – alltså bestående i utskifte av ekvivalent språkmaterial på ord, fras- eller satsnivå – förekommer bara ganska marginellt i detta tidiga skede.

2. **Vadstenaperioden** – ”yngre fornsvensk” tid, eller unionstiden (från sent 1300-tal till 1520-talet).

Vadstena kloster dominerar nu i varje fall den litterära textproduktionen; med försvenskningen av Birgittas uppenbarelser i periodens början blir översättningen – och förblir allt framgent genom historien – entydigt *ekvivalensbaserad*, på lexikaliskt och grammatiskt åtkomlig nivå. Perioden erbjuder därmed det äldsta textmaterialet av någorlunda betydande omfattning för översättningsanalys i striktare mening.

Textproduktionen är alltså handskriftsbaserad. Däremot omgestaltas språkssystemet dramatiskt under perioden: det östnordiska fornsvenskans ålderdomliga struktur upplöses raskt på alla nivåer, och ett modernt svenskt nationalspråk börjar ta form. Latinets mönsterbildande betydelse kan antas vara avsevärd. Interferensen med lågtyskt språk på såväl lexikal som grammatisk nivå är mycket omfattande.

3. **Reformationsperioden** – med början i övergången till ”äldre nysvensk” tid (det vill säga traditionellt 1526) och slut under åren kring sekelskiftet 1600 (eller i skedet mellan Uppsala möte 1596 och Gustav II Adolfs tronbestigning 1611).

Boktrycket är nu etablerat och har radikalt förändrat skriftspråkets yttre betingelser. De dominerande inspirationsmönstren är däremot alltså latinskt och tyskt – nu dock även högtyskt – färgade.

Reformatörernas bibelöversättningar 1526 och 1541 är mäktiga prestationer. Likafullt är periodens textproduktion i såväl originalskriveri som översättning totalt sett torftig.

4. **Stormaktsperioden** – med början i tidigare 1600-tal och avklingande från stormaktens undergång 1718–1720 fram mot skiftet mellan ”äldre” och ”yngre nysvensk” tid på 1730-talet.

Den svenska stormaktens kulturella prestigehunger, Gustav Adolfs och Kristinas mera rundhänsta kulturpolitik, luthersk ortodoxi och patriotisk göticism, i förening med den senare karolinska epokens starka intresse för rättstavning, grammatik och språkreglering – allt bidrar till vidgade internationella och historiska perspektiv och till ökad textproduktion på nationalspråket, mera i originalskriveri än i översättning.

Latinskolans dominans i utbildningssystemet kulminerar och den lärda latinkulturen når sin yppersta blomstring. Samtidigt färgar

barockens stilideal det svenska skriftspråket och latinpräglad språklig normbildning får konkurrens av främst fransk och tysk.

5. **Akademiperioden** – från tidigare 1700-tal, eller frihetstidens början, till – mycket ungefärligt – 1830.

Tillkomsten av främst Vetenskapsakademien 1739 och Svenska Akademien 1786 är uttryck för en nyktrare, mera regleringsinriktad och nyttofixerad syn på textproduktion och språk. Upplysningsrationalism, i förening med stränga fransk-klassiska stil- och formkrav, styr skriftspråket. Ett standardiserat skrivet riksspråk tar långsamt form: det avslutande ytskiktet av normerande polityr börjar appliceras i periodens senare del.

Franskt språk dominerar allt starkare och torde kulminera i gustaviansk tid; den expanderande teaterscenen skapar en ny dramatisk genre, med bland annat nya översättningsbehov.

6. **Industriperioden** – från ungefär 1830 till dags dato.

Trots den yttre historiens djupgående omvälvningar företer just översättningsverksamheten under detta senaste och längsta skede en avsevärd kontinuitet. Den utvecklas i former som på flera väsentliga punkter kontrasterar mot föregående perioder.

Det är till exempel uppenbart att text under de senaste två seklen översätts för massproduktion inom nya fiktionsgenrer, som tillgodoser breda publiklayers efterfrågan på enklare underhållning. Avgörande är framväxten av ett modernt förlagsväsen: en 18-årig Albert Bonnier förlägger sin första bok 1837. Kommersialiseringen ställer hårda krav på högt produktionstempo och publikanpassat språk. I samspel med emigration, industrialisering, folkrörelser och demokratiskt genombrott stärker engelska språket (dessutom med konstant ökning av det amerikanska inslaget) sin dominans bland översättningens källspråk.

Å andra sidan kan iakttas hur ökande kulturell pluralism och vidgad internationell utblick gradvis jämnar vägen för flera nya, mer "exotiska" litteraturspråk på den svenska översättningsmarknaden – en marknad, som trots den angloamerikanska dominansen blir alltmer diversifierad och kvalitativt mångskiktad.

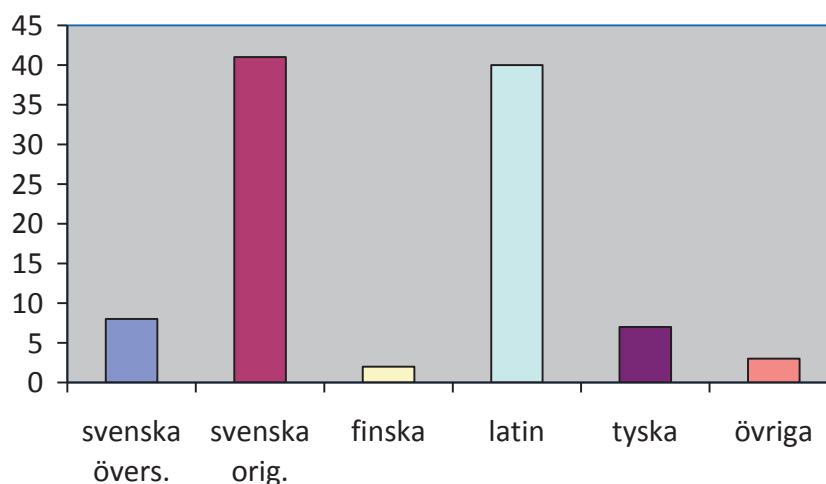
Denna skissartade periodindelning har nämnts och kort kommenterats av två forskare (Gun Widmark, *Det språk som blev vårt*, Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 76, Uppsala 2001, s. 206 och Lars-Erik Johansson, "Periodindelningen i svensk språkhistoria: terminologi och avgränsningar", i Lars Wollin, Anna Saarukka och Ulla Stroh-Wollin (red.), *Det moderna genombrottet – också en språkfråga? Studier i svensk språkhistoria 9*", Åbo 2007, s. 125–132, s. 129). Man har

därvid fastslagit de ungefärliga gränssår som framträder: 1380, 1520, 1600, 1720 och 1830.

Tre utvecklingsfaser

Själv har jag omsider tyckt mig se goda skäl till en mer summarisk tidsindelning. Snarare än om perioder vill jag då tala om grundläggande utvecklingsfaser; inom dessa blir gränserna mellan de ovan skisserade perioderna ännu mer flytande. Man kan urskilja *tre* sådana faser i den svenska översättningens historiska huvudfåra. De två gränssåren blir bara 1600 och 1720. Före det förra gränssåret råder med detta synsätt vad man kanske kunde kalla översättningens *uppkomstskede*, mellan gränssåren det *götiska* skedet, efter det senare gränssåret det *moderna* skedet.

Utgångspunkten är egentligen den språkliga och litterära scenen under yngre vasatid (Gustav II Adolf, Kristina, Karl X Gustav) och karolinsk tid (Karl XI, Karl XII). Förhållandena under 1600-talet i översättningens perspektiv har utretts grundligt av Stina Hansson (Stina Hansson, *Afsatt på Swensko. 1600-talets tryckta översättningslitteratur*, Göteborg 1982). Den språkfördelning i seklets boktryck som framträder nedan i figur 1 bygger på en extrapolering av hennes statistik för fyra valda decennier (Hansson 1982, s. 57).

Figur 1. Procentfördelning på produktionsformer och språk i svenskt boktryck under 1600-talet. (Källa: Hansson 1982, s. 57.)

Antalet böcker som trycktes i Sverige under 1600-talet i dess helhet (förtecknade i Isak Collijn, *Sveriges bibliografi 1600-talet*. 1–2, Uppsala 1942–1946) uppgår till drygt 4 000. I runt hälften av dessa böcker är språket svenska, huvudsakligen i originalproduktion; översättningen

svarar för runt en femtedel av de omkr. 2 000 svenskspråkiga titlarna. I den andra hälften används andra språk, väsentligen latin. Vid sidan av latinet är det bara tyskan som svarar för en något mer än obetydlig volym (ungefär densamma som den svenska översättningen); finskan noteras med några dussin titlar, övriga (till exempel engelska) med bara några enstaka.

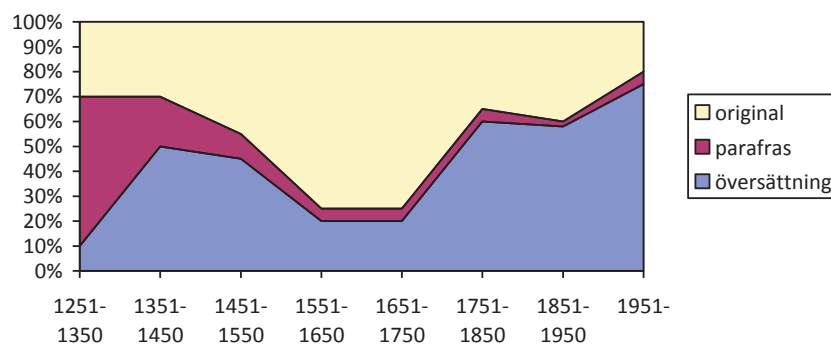
Det är alltså framför allt den svenska stormaktens och det karolinska skedets språk- och kultursituation som speglas i denna statistik. De proportioner som avtecknar sig ger en god utgångspunkt för en övergripande skiss av det historiska sammanhanget, såväl framåt som bakåt i tiden.

Riktat man först blicken bakåt, mot medeltiden och den därpå följande reformationstiden, är det väl främst själva skriftmediet som frapperar. Skriven litteratur framträder på 1600-talet tryckt i bokform, inte handskriven som under medeltiden. Boktrycket har nu dessutom erövrat en viss volym, som ger underlag för meningsfull differentiering på genrer, författare, språk och översättare, därtill på kommersiellt verksamma boktryckare. Kungens och reformatörernas järngrepp över det andliga livet har lossnat och den äldre vasatidens intellektuella torftighet har efterträtts av ett öppnare kulturklimat. Från ett växande antal tryckerier flödar bokproduktionen rikare – om också givetvis alltjämt hårt styrd inom de fällor som nationens omedelbara behov avdelar.

I jämförelse med senare skeden är det andra drag i 1600-talets litterära språkanvändning som faller i ögonen. Svenskans dominans är i denna ”äldre nyare” period inte given. Kvantitativt är den visserligen kanske det mest betydande språket och dess position hävdas ideologiskt med stor kraft i det omgivande samhället. Men svenskan har ännu inte erövrat ställningen som nationens självklara uttrycksmedel i skrift. Härmed sammanhänger i första hand latinets dominans, som vid sidan av svenskan är förkrossande. Det karolinska skedet är latinkulturens guldålder i det lärda Sverige. Samtidigt måste landets elit rationellt förhålla sig till stormaktens kosmopolitiska språkmångfald, vilket innebär att man i tongivande kretsar förväntas röra sig, i tal som skrift, mer eller mindre ledigt, på både tyska och franska.

Vad gäller förhållandet mellan den svenskspråkiga andelens produktionsformer avviker 1600-talet radikalt från såväl tidigare som senare perioder: originalproduktionen dominerar massivt. När den svenska stormakten brukade sitt eget språk i tryckt skrift var den uppenbarligen mindre intresserad av att i översättning importera och assimilera främmande tankegods, mera av att i originalskriverier hävda sig själv och markera sin egen identitet.

Den kvantitativa avvägningen mellan de två produktionsformerna speglar effektivt översättningens skiftande villkor och komplexa utveckling. Den är en fundamental dimension, väl ägnad att precisera perspektiven både bakåt och framåt i historien. Proportionerna framträder summariskt – delvis också hypotetiskt: de bygger i mycket på en rent tentativ uppskattning – i figur 2 nedan. Här visas fördelningen över de drygt sju seklen från senare 1200-tal till millennieskiftet. Det understa (blå) fältet markerar översättning till svenska, det översta (gula) svenskspråkig originalproduktion, medan (det röda) skiktet i mitten återger mellanläget, här betecknat ”parafra”. Den sistnämnda är i det äldre medeltidsskedet rentav den dominerande produktionsformen. I detta språk- och litteraturhistoriska gryningsland var skillnaden mellan originalförfattande och översättning ännu inte fixerad – som den i sin svenska variant blev i senmedeltidens birgittinska vadstenakloster och sedan väsentligen förblev (härom till exempel Lars Wollin, ”Textframställning och genrer i nordisk medeltid. Originalproduktion – efterbildning – översättning” i H. Lehti-Eklund et al.(red.), *Språket i historien – historien i språket*, Folkmålsstudier 47, Helsingfors 2009, s. 231–258).

Figur 2. Procentfördelning på produktionsformer i svenskt boktryck från högmedeltid till nutid. Delvis tentativ uppskattning.

Översättningen dominerar i vår språk- och litteraturhistoria, brukar det sägas (till exempel Kleberg 2009). Det är som synes en sanning som tål viss modifikation. Utan tvivel förhåller det sig så i modern tid, utsträckt så pass långt bakåt som till tidigare 1700-tal. Detsamma kan i princip sägas om förhållandena under medeltid och reformation, om också med förbehåll för viss oklarhet om de båda produktionsformernas verkliga innebörd i det allra äldsta skedet. Däremot markerar stormaktstiden en kort men tydligt avgränsad mellanfas, då proportionerna är radikalt

andra. Översättningen upphör aldrig, men den odlas väsentligt mindre intensivt av 1600- och det tidiga 1700-talets svenska litteratörer än av deras kolleger i såväl tidigare som senare epoker. Fyra av fem tryckta böcker på svenska är i detta skede originalskrivna.

Särskilt den karolinska epoken företer därmed – inte minst just i översättningshistorien – ett något förbryllande Janusansikte, vänt mot såväl medeltid som modernitet. Det är en spännande forskningsuppgift att närmare penetrera den samtida verkligheten i detta kanske en smula ovanliga perspektiv. I viss mening är det redan gjort: Stina Hansson har i sin här refererade och som statistikunderlag använda undersökning genomfört en omfattande inventering av 1600-talets svenska översättningslitteratur (Hansson 1982). Förutom språkfördelningen i boktrycket (ovan figur 1) belyser hon variabler som fördelningen mellan ”andligt” och ”världsligt” (det förra dominerar), mellan skilda källspråk (tyskan distanserar latinet som det dominerande), mellan skilda aktörer i översättarrollen (präster dominerar, även om framväxten av en professionell översättarkår börjar kunna skönjas) samt åtskilligt annat. Hansson diskuterar teman som översättningens funktion i den samtida politiska kontexten, dess finansieringsformer, dedikationssystemet, produktivitets- och konkurrensförhållanden inom översättningsverksamheten, tryckerierna samt den översatta litteraturens publik.

Däremot relaterar Hansson inte till motsvarande förhållanden *före* och *efter* 1600-talet. Den balans mellan produktionsformerna över ett perspektiv av sju eller åtta sekel som jag försöker teckna i figur 2 bygger, som nämnts, i betydande utsträckning på intuitiva bedömningar. Flera väsentliga preciseringar återstår innan säkrare slutsatser kan formuleras. I sina huvudlinjer torde dock den antydda bilden vara tillfyllestgörande väl underbyggd.

I ett litet språkområde som det svenska inbjuder ett sådant mönster till spekulation över orsakerna. Varför avtar den livgivande och nödvändiga litterära översättningen kvantitativt så markant just i stormaktsskedet? Står förklaringen att finna i något eller några av de komplex av sakförhållanden i 1600-talets litterära Sverige som Stina Hansson belyser? Eller bör vi mobilisera andra förklaringsmodeller, vidare tolkningsramar? Kan man måhända rentav, med Even-Zohar 1990 (Itamar Even-Zohar, *Polysystem studies, Poetics today* 11:1, Tel Aviv 1990), tillämpa den så kallade polysystemteorin och utgå från skillnaden mellan ”slutna” och ”öppna” varianter av ett ”litterärt system”? I den slutna varianten av systemet har översättaren ingen eller ringa betydelse: litteraturproduktionen bygger där i allt väsentligt på inhemskt författarskap. Däremot fyller översättaren en avgörande funktion i det öppna systemet, som i väsentlig utsträckning importerar

modellerna för litterära skrivelser från andra, större språkområden, en process där just översättaren spelar en mycket central roll. Stora litterära system är ofta slutna. Som extremt exempel brukar framhållas det (eller de) nutida angloamerikanska, med en översättningsandel under senare 1900-tal mellan två och fyra procent, medan de större kontinentaleuropeiska språken (franska, tyska, italienska) vid samma tid användes i översättning i mellan en tiondel och en fjärdedel av den totala skönlitterära bokutgivningen (Lawrence Venuti, *The translator's invisibility. A history of translation*, London & New York, Routledge 1995, s. 12 ff.). Små litterära system (som Venuti 1995 inte ens nämner) är däremot oftast öppna. Det senare gäller i mycket hög grad de skandinaviska. Det moderna svenska systemet måste betecknas som extremt öppet: fördelningen liknar här nästan den inverterade angloamerikanska.

Skulle 1600-talets svenska variant av det litterära "polysystemet" – sålunda i motsats till alla andra perioder i landets litteraturhistoria – betecknas som i denna mening "sluten", antyder detta möjligheten av en väsentlig nyansering av det teoretiska underlaget för iakttagelser som dessa. Avgörande behöver då inte vara det litterära systemets faktiska dimensioner: den karolinska epokens svenska diktning är ju såtillvida obetydlig. Det räcker att de levande bärarna av samtidens litterära kultur *upplever* denna som stor. På den internationella scenen var den svenska stormakten under några korta decennier en militär och politisk realitet; i samtidens intellektuella odling var Sverige dock föga mer än en bondby. Men denna bondbys bokligt bildade invånare *drömde* om ett Stor-Sverige också på Parnassen. Kan den drömmen ha räckt för att ge samma substans som dagens angloamerikanska språkkultur åt Lawrence Venutis ofta citerade kritik: "imperialistic abroad, xenophobic at home"? (Venuti 1995, s. 17)

Frågan tål nog att ställas, till och med i denna allt annat än precisa formulering. Den duger som en utgångspunkt – en av otaliga tänkbara – för en svensk översättningshistoria i språkets och genrernas perspektiv.